

рушення кримінальної справи, що значно ускладнює процес розслідування. Як вбачається, є підстави для внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо проведення деяких експертиз, наприклад судово-медичної (для встановлення причини смерті) і судово-економічних експертиз до порушення кримінальної справи. Адже встановлення слідів — ознак економічних злочинів неможливо лише за допомогою такої слідчої дії, як огляд, тому що для їх виявлення потрібен процес дослідження фахівцем певних носіїв інформації.

Список літератури: 1. Бандурка А.М., Червяков И.М., Посылкина О.В. Финансово-экономический анализ: Учебник. — Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. — 394 с. 2. Матусовский Г.А. Экономические преступления. Криминалистический анализ. — Харьков: Консум, 1999. — 477 с. 3. Матусовский Г.А., Бодянский Е.В., Плисс И.П. и др. Выявление скрытых хищений // Вопр. выявления признаков латентных хищений с помощью математических моделей: Сб. — М.: 1981. — С. 71-75. 4. Яковлев А.М. Социология экономической преступности. — М.: Наука, 1988. — 256 с.

Н.П.Осипова, доктор філософських наук

СОЦІАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАГОСТРЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Творцем фактичних дій, які можуть бути оцінені правом, є включена у певну систему соціальних відносин особистість. Саме вона породжує об'єктивну й суб'єктивну сторони права як певну реальність. З огляду на це керівним принципом, що визначає місце соціальних аспектів попередження і боротьби зі злочинністю, слід вважати визнане світовою правовою й соціологічною наукою положення про те, що право здійснюється в соціальному контексті і може бути зрозумілим і реалізованим лише в цьому контексті [7, с. 220].

При діяльнісному, а не абстрактному підході до права виявляється, що рушійною силою фактичного стану його об'єктивних і суб'єктивних сторін є люди з їх безмежним різноманіттям особистих якостей і певними типами якостей соціальних [10; 7], з чого випливає можливість учинення злочинів. Злочин — це примусове, насильницьке руйнування об'єктивної й суб'єктивної сторін права. Об'єктивна сторона являє собою відношення між суб'єктом правових дій та їх об'єктом (предметом спрямованості), а суб'єктивна — це особистісні сприймання права, внутрішні джерела правової волі суб'єкта [2, с. 141]; й обидві вони у більшості випадків руйнуються під впливом певних соціальних імпульсів.

Але злочин є не лише руйнуванням права, він є також руйнуванням відносин між людьми [3, с. 96]. Ця обставина і є глибинним витоком оціночних суджень про значення соціальних засад протиправної поведінки, оскільки на практиці не існує таких відносин, які б знаходилися поза соціальним контекстом. З оглядом на це проаналізуємо поширеність і характер злочинних дій, виявлених у соціологічному дослідженні злочинності та її витоків, яке було проведено в 1998 р. соціологічною лабораторією кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України.

При оцінці поширеності злочинності індикаторами були взяті її найбільш типові в сучасних умовах форми: згвалтування або спроби його; побиття (нанесення тілесних пошкоджень); крадіжка; обман і шахрайство; обрахування й обважування; інші злочини. Характеристикою типу поведінки і схильності до неї обрана загальна кількість злочинів, учинених проти опитуваних та членів їх сімей, у тому числі кількість злочинів, учинених двічі. Обрання тих показників, які пов'язані із сім'єю, є, на наш погляд, цілком виправданим. По-перше, у межах сім'ї існує, як правило, повна й неприхована інформація про вчинені стосовно її членів злочини, навіть такі, які щодо себе респондент міг і не сказати (наприклад, згвалтування). По-друге, сім'я порівняно з окремою особистістю має більше соціальних контактів, що в даному випадку дуже важливо. Якщо зважити також на те, що шляхом випадкового вибору в різних регіонах України було опитано всього 242 респонденти, то репрезентативність дослідження є достатньою. Характер виявленого поширення злочинів має такий вигляд:

Характер злочинів	Кількість злочинів, учинених проти опитуваних та членів їх сімей	
	Всього (в % до опитаних)	Двічі й більше (в % до постраждалих)
1. Згвалтування або спроби його	2,6	64,9
2. Крадіжка	29,2	46,1
3. Нанесення тілесних пошкоджень, побиття	15,3	31,3
4. Обман, шахрайство	46,7	60,2
5. Обрахування, обважування	80,1	91,1
6. Інші злочини	3,7	-

Вивчення соціальних характеристик, умов виникнення різних типів злочинів, а також динаміки їх змін — одна з основоположних передумов науково обґрунтованого впливу як на ефективність їх попередження, так і на вибір шляхів нейтралізації злочинної діяльності. Розглянуті під цим кутом зору наведені дані дозволяють зробити декілька висновків.

По-перше, сукупність таких злочинів, як обрахування й обважування, обман і шахрайство, крадіжка, має яскраво виражену об'єктивно антиринкову спрямованість. По-друге, високий ступінь поширення зазначених злочинів може бути оцінений не лише як один із наслідків кризової соціальної ситуації, але і як фактор, стимулюючий виникнення її. По-третє, надзвичайно високий рівень повторення злочинів двічі й більше (понад 90% щодо обрахування й обважування і понад 60% щодо обману й шахрайства) свідчить, що такі злочини стали своєрідною нормою і що викорінення їх — це складна не тільки правова, але й соціальна проблема. По-четверте, подібна масовість не може бути наслідком лише випадкового збігу обставин; вона породжується і правовими причинами, й обставинами соціального характеру.

Першим кроком у подоланні кризових антиринкових тенденцій у розвитку злочинності є дослідження їх соціальних витоків. Основний напрямок такого дослідження в суспільстві ринкових відносин, тобто в суспільстві, яке значною мірою сформувалося в Україні, — це методологічне вивчення протирічної єдності тих сторін суспільних відносин, які, з одного боку, стимулюють в останніх ефективну діяльність, ініціативу, рівноправність, відкривають багатогарні можливості діяльності, а з другого — створюють певне соціально-психологічне підґрунтя для злочинної спрямованості.

Наприклад, у процесі ринкової трансформації суспільства складається специфічна соціальна й соціально-психологічна ситуація, коли виникнення певних категорій злочинів сприймається населенням як щось звичайне й припустиме. Це призводить до недооцінки й безпорадності перед такими, зокрема, злочинами, як обдурювання й шахрайство, у зв'язку з чим вони й набувають масового характеру. Соціальна сутність такої ситуації полягає в тому, що населення, опинившись в умовах ринкових реальностей, соціально-психологічно їх не опанувало. Воно ще не досягло розуміння того, що останні, крім нових можливостей розвитку ініціативи й підприємництва, містять у собі потенціальні можливості вчинення злочинних дій — організацію фіктивних фірм, акціонерних товариств, оголошення фіктивного банкрутства тощо.

Така соціально-психологічна ситуація є дуже поживним се-

редовищем для зловживання довірою, шахрайства, обдурювання, залякування, підробки, що здійснюються реальними прототипами телевізійного Льоні Голубкова. У Харкові, приміром, широкої відомості набула справа компанії "Енграм – Відень – Харків", яка не гребувала навіть тим, що видурювала валютні компенсації у в'язнів фашистських концтаборів.

Якщо оцінювати одну з тенденцій розвитку злочинності в Україні в сучасних умовах (що має першорядне значення для підвищення ефективності законодавчого процесу й практичної діяльності у боротьбі з нею), то із соціальної точки зору вона визначається тим, що ринкова трансформація суспільства в умовах, коли принципи нормального ринкового спілкування ні соціально, ні психологічно не опановані ані населенням, ані значною частиною бізнесу, створює сприятливе підґрунтя для злочинних прагнень. Усе це означає надзвичайну актуальність проблем розширення поля правової соціалізації особистості й удосконалення її механізму. Рушійною силою цього вдосконалення можуть бути лише нові соціально-правові цінності. А ланками, які опосередковують вплив суспільства й держави як суб'єктів правової соціалізації, – право й інформаційне забезпечення можливостей користування ним. Найголовніше, що відповідно до природи народжуваного в Україні суспільства, безпосередніми суб'єктами правової соціалізації виступають усі члени суспільства, бо саме вони трансформують правовий вплив держави й суспільства у власний досвід.

Однак розглянутий підхід до питання про загострення проблем злочинності при ринковій трансформації суспільства не вичерпує всіх його аспектів. І головним є те, що не всі причини цього процесу можуть бути пояснені лише трансформаційним, транзитним характером суспільних перетворень. Порівняння характеру злочинів в Україні та інших країнах яскраво свідчить про це.

Візьмемо, наприклад, проблему корупції, яка стала для України справжньою соціальною трагедією. Це явище не національне; існує воно навіть у такій країні, як Німеччина, де річний розмір хабарів у 1996 р. становив 7 – 8 млрд. німецьких марок [7, с. 111]. Найтипівішими видами корупції тут були ті ж, що й в Україні: зловживання посадовим становищем з метою збагачення, дії в межах службових повноважень, але на користь певних конкретних юридичних чи фізичних осіб; сприяння недобросовісній конкуренції; продаж або розголошення конфіденціальної комерційної інформації; некоректна поведінка депутатів усіх рівнів.

Подібність тенденцій розвитку корупції свідчить, що соціальні причини цього явища слід шукати не лише в особливостях того

періоду соціальної трансформації, який зараз переживає Україна, а в більш глибоких процесах, а трансформація лише загострює їх. Можливість різних альтернатив соціальної поведінки, договірний характер діяльності, надзвичайна різноманітність інтересів, висока питома вага саморегульованих соціальних та економічних відносин, у які зовнішнє втручання неможливе, — усі ці особливості суспільства ринкових відносин виступають сприятливим підґрунтям для особливого типу злочинів, які умовно можна назвати латентними і найбільш яскравою формою яких виступає тіньова економічна діяльність. Але така діяльність — явище глобальне, притаманне не лише Україні. За підрахунками фахівців кримінальна частка неофіційної, тіньової економіки складає понад 50% [4, с. 27].

Із наведених вище міркувань випливає, що причини загострення проблем злочинності при ринковій трансформації суспільства криються в ринковому змісті цих перетворень не в меншій, а можливо, й у більшій мірі, ніж в трансформаційній їх формі.

Загострення будь-якої соціальної проблеми своїм джерелом завжди має виникнення протиріч, які криються в її основі. Що стосується злочинності в умовах ринку, то рух її можна пояснити змінами гостроти двох типів протиріч.

До першого типу належать протиріччя між прагненням до максимуму досягнень, які в умовах ринкових відносин формально доступні всім, і об'єктивною неможливістю досягти такого максимуму всіма. Дане протиріччя полягає в тому, що реальні можливості соціальних досягнень обмежені й розподіляються нерівномірно, а бажання досягти їх з соціально-психологічної точки зору діє рівномірно й повсюдно, що впливає із самого принципу формальної правової рівності між людьми, притаманного суспільству з ринковими відносинами.

Субстанціонально визначеним шляхом вирішення цього протиріччя є конкуренція. Але це шлях дуже важкий своїми вимогами до людини, тому одним з методів вирішення зазначеного протиріччя інколи обирається злочин, бо він не зважає на об'єктивні можливості й суб'єктивні вимоги, а насильницьки й протиправно передає злочинцеві ці можливості, не визначаючи вже ніякі ринкові принципи й законні інтереси інших членів суспільства. Зазначене протиріччя виступає рушійною силою в механізмі задуму та здійснення корисливих злочинів, особливо злочинів економічних. Але це загальна постановка проблеми. Одна з фундаментальних проблем соціології злочинності полягає в тому, щоб відповісти на запитання: які саме конкретні види злочинів пов'язані із зазначеним протиріччям, які чинники впливають на його загострення і яким чином можна

якщо не “зняти” (повністю вирішити), то принаймні звести його до такого рівня, при якому воно не стимулювало б злочинні прагнення.

До другого протиріччя слід віднести протиріччя між соціальними цілями, які, на перший погляд, можуть бути цілком прийнятними і навіть корисними для суспільства, і методами їх досягнення. За умов фактичної нерівності можливостей, при недоліках законодавчої бази та правової системи суспільства виникає бажання вирішити це протиріччя шляхом використання протиправних послуг. У системі ринкових відносин останні набувають характеру товару й охоплюють сфери діяльності інколи в масштабах великих регіонів і навіть усього суспільства. Вивчення соціальних умов перетворення протиправних послуг, а потім і злочинів на товар, соціальних процесів, що ініціюють і визначають формування суб'єктів купівлі-продажу злочинів і суб'єктів, які соціально нейтралізують їх діяльність, сегментація цього своєрідного ринку, — це другий фундаментальний напрямок дослідження соціальних аспектів боротьби зі злочинністю в системі ринкових відносин.

Соціальний аспект послаблення кримінальної ролі протиріччя набуває вирішального значення в умовах формування соціальних цінностей, які породжуються ринковими відносинами, в тій соціальній атмосфері, яка існує в Україні. Стратегічним шляхом такого послаблення є, по-перше, цілеспрямоване подолання правовими методами будь-яких дій, соціально обмежуючих повноцінне ринкове визнання кожного різновиду корисної діяльності, а по-друге, надання такому подоланню пріоритетного характеру порівняно з іншими напрямками втручання права в соціальне життя. Необхідність і значення цього шляху обумовлено хоча б тим, що за даними зарубіжних соціологів здатні “робити гроші” (і роблять їх) 7–8 % самодіяльного населення, а інші просто працюють, зважаючи на ринкові відносини і виступаючи водночас основоположними суб'єктами всього правового поля суспільства. Це означає, що просто працююча категорія людей і є соціальним підґрунтям посилення або послаблення розглянутого протиріччя.

Що ж стосується соціального змісту цих протиріч, то всі вони в решті решт замикаються на питанні власності. З методологічної точки зору це обумовлено тим, яке місце займає власність у цій системі практичних правовідносин. Адже власність — це зовнішня сфера свободи людини, у тому числі свободи правової. Саме в тому, що особистість втілює свою волю в певну річ і вимагає визнання такого втілення через право, і полягає поняття власності [2, с. 109]. Отже, проблема власності виступає центральним пунктом соціального аспекту природних прав людини. Право володіти, користуватися й

розпоряджатися своєю власністю згідно з Конституцією України передусім всім соціальним правам людини [6, с. 18]. З власністю пов'язані найглибші мотиви соціального вибору й соціальної поведінки в будь-якій ситуації, у тому числі й у криміногенній. В основі соціальних відносин ринкового типу лежить приватна власність. А оскільки вона є формою об'єктивізації волі людини [2; с. 104], то з нею пов'язані мотиви і законослухняної, і злочинної соціальної поведінки. Тому особливості формування приватної власності, що склалися напередодні і в умовах соціальної трансформації, можна розглядати як основоположну соціальну засаду загострення або послаблення проблем злочинності.

На даний час склалася така система соціальних відносин, яка базується на "перегорнутому" співвідношенні влади і власності [3; с. 29]. Головним джерелом такої перегорнутості, на наш погляд, є те, що формування власності мало і поки що має не діяльнісний, а "пожалуваний" характер. Власність не створювалася, нею наділяли, її "жалували", і ці тенденції в прихованій формі перенесені й у наш час. Але будь-яка система відносин, в основі якої лежить ефективність влади і владного відчуження, а не власності як наслідку діяльності, породжує негативні соціально-правові наслідки, головними з яких є, по-перше, переростання латентних конфліктних тенденцій у відкриті, а по-друге, — ініціювання кримінальними структурами негативної соціальної енергії з важкими людськими втратами.

Визначальним шляхом подолання негативних тенденцій у розвитку злочинності в умовах ринкової трансформації є створення такої законодавчої і правової системи, кожна ланка якої мала б чітко визначену соціальну орієнтацію [10; с. 114]. Основою такої орієнтації є забезпечення соціально-правових умов для подолання кризових явищ, що виникли в процесі соціальної трансформації, і для прогресу суспільства.

За оцінками незалежних зарубіжних експертів в Україні не було таких об'єктивних чинників, які робили б неминучими економічну кризу й різке зниження рівня життя населення. З 1990 р. країна мала надзвичайно сприятливі умови для здійснення ефективних ринкових перетворень і входження в ХХІ століття в коло країн з високим рівнем життя. Експерти, наприклад, зазначили, що потенціал агропромислового комплексу України за умови його структурної перебудови та реформування власності на землю здатний задовольнити потреби 400 – 450 млн. людей у продуктах харчування [1; с. 22]. Але на перешкоді використання цієї та інших можливостей стали суб'єктивні чинники, із яких є злочинність, що стимулюється протиріччями періоду ринкової трансформації суспільства.

Нейтралізація соціальних засад злочинності може стати найважливішою передумовою реалізації того потенціалу розвитку, який існує в Україні і на використання якого спрямовані економічні, соціальні та державно-правові перетворення. Однією з головних передумов цієї нейтралізації є вивчення соціальних передумов закономірності зародження й розвитку при ринковій трансформації рис осіб, які беруть участь у певних типах злочинів; соціальне підґрунтя і соціальні механізми формування типових для ринкових умов видів злочинної діяльності; діяльнісні, соціальні й соціально-психологічні шляхи нейтралізації впливу злочинного середовища на суспільство, а також соціальні механізми підвищення ефективності використання цих шляхів.

Список літератури: 1. Варналій З., Лукашенко А. Правове регулювання підприємництва в Україні // Право України. – 1997. – № 12. – С. 20-31. 2. Гегель Г.В.Ф. Філософія права: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 524 с. 3. Голенкова З.Т. Гражданское общество в России // Соц. исследования. – 1997. – № 3. – С.25-36. 4. Дурдинець В. Боротьба із злочинністю має бути всеохоплюючою й ефективною // Право України. – 1998. – № 1. – С. 25-33. 5. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание: Пер. с англ. – М.: Центр «Суд.-прав. реформа», 1998. – 352 с. 6. Конституція України. – К.: Юрінком, 1996. – 80 с. 7. Мейхью Леон. Социология права // Американская социология: перспективы, проблемы, методы / Под ред. Парсонса Т.: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – С. 220-234. 8. Мельник М. Німеччина на шляху боротьби з корупцією // Право України. – 1997. – № 11. – С. 111-115. 9. Сташис В.В., Бажанов М.І. Шляхи оновлення кримінального законодавства України // Вісн. Акад. прав. наук. – 1993. – №1. – С. 112-121. 10. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми формування правової держави // Право України. – 1995. – № 12. – С. 7-10.

О.М. Сахань, канд. соціол. наук

РОЛЬ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ У ПРОЦЕСІ ЗАКОНОТВОРЕННЯ

Законотворення — складний процес, який виникає й розвивається під впливом багатьох чинників, у тому числі політико-психологічних, що домінують у політико-правових відносинах суспільства. Від змісту та своєчасності тих чи інших законів багато в чому залежить життя суспільства і кожної окремої людини. Створення законів, тобто нормативно-правових актів з ключових питань суспільного та державного життя, відбивається свідомо й цілеспрямовано. Природно, що при цьому відбиваються інтереси й законодавця, у тому числі корисливі.

Закон — це насамперед текст, припис, наказ робити або не